

«8D02303 – Лингвистика» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған Таубалдиев Мейрамбек Ерланұлының «Телевизиялық журналистика терминжүйесін біріздендіру» атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі қазақ терминологиясында жалпыхалықтық қолданыстағы сөздердің терминдену және терминделу жолдарын, олардың терминқорды қалыптастырудағы рөлін, сонымен қатар кәсіби сала мамандарының жұмыс үдерісі негізінде қалыптасып жатқан терминологиялық жүйелерді зерттеу негізгі мәселелердің бірі саналады. Өйткені бұл мәселелерді зерделеу терминологиялық қорды біріздендіруге, жүйелеуге, қалыптандыруға септігін тигізіп қана қоймай, мемлекеттік тілдің ғылым-өндіріс саласындағы қолданыс аясын кеңейтудің лингвистикалық шешімін табуға бағдар беретіні сөзсіз.

Бүгінгі күнгі ақпараттық технологиялар кезеңінде интернет кеңістігінің күрт дамуы алпыс жылдан астам тарихы бар қазақ тележурналистикасының маңызын одан әрі арттырып, сонымен қатар ақпарат тарату саласының қарыштап дамуы оның терминологиялық жүйесінің кеңеюіне, сондай-ақ терминжасам амал-тәсілдері арқылы көптеген жаңа терминдердің жасалуына негіз болып отыр деп санаймыз. Оның үстіне жаһандану кезеңіндегі технология саласының трансформациялануы тележурналистика саласының «тіліне» де айтарлықтай әсер етіп отыр. Атап айтқанда, цифрлық технологияның өндірістік тәжірибеге енуі, тележобалардың көрнекілігі мен безендірілуінің заманауи өзгерісі, инновациялық ақпараттық жүйелер арқылы сапалы таралымы тележурналистика саласының кәсіби лексикасына, терминологиясына айтарлықтай өзгеріс әкелді.

Осы орайда диссертациялық жұмыстың өзектілігі жаңа терминдер, соның ішінде телевизиялық журналистика саласы терминжүйесінің ерекшеліктерін (қалыптасуы, әдіс-тәсілдері және т.б.) айқындаудың қазақ лингвистикасындағы маңыздылығынан көрінеді. Сонымен қатар зерттеу барысында орыс тіліндегі жұрнақты терминдік тіркестерді қазақ тіліне аудару үдерісінде туындайтын лингвистикалық мәселелерді талдау зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі телевизиялық журналистика саласының терминжүйесі.

Зерттеу жұмысының пәні – қазақ тіліндегі телевизиялық журналистика саласы терминдерінің лексика-семантикалық құрылымы, жасалу тәсілдері, қолданыстық және жүйеленім сипатын айқындау арқылы терминдерді біркелкілікке келтіру.

Зерттеудің мақсаты – телевизиялық журналистика саласы терминдерін біркелкілікке, бір формаға немесе жүйеге келтіру.

Зерттеудің міндеттері:

– қазақ тіліндегі тележурналистика терминдерінің шығу көздерін айқындау;

– телевизиялық журналистика терминдерінің саны мен сапасын анықтау;

– телевизиялық журналистика сала терминдерінің негізгі терминжасам тәсілдерін талдап, лексикалық құрамын, грамматикалық құрылымын айқындау;

– қазақ тіліндегі телевизиялық журналистика терминдеріне негізделген электрондық сөздік әзірлеу, оның құрылымы мен маңызын талдау.

Зерттеу материалдары ретінде сұрыптау жұмыстарын жүргізу нәтижесінде телевизиялық журналистика саласының терминологиялық жүйесін құрайтын қазақ тіліндегі 1000-ға жуық терминологиялық бірлік іріктеліп алынды, зерттеу жұмысында оқулықтар, ғылыми-зерттеу еңбектері, сөздіктер, аудио, аудиовизуалды материалдар пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Зерттеу барысында осы салаға қатысты мына лексикографиялық еңбектер (әртүрлі сөздіктер, анықтамалықтар және электронды базалар) пайдаланылды: Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-15 тт. – Алматы, 2011; Қазақ грамматикасы: Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.; Қазақ тілінің сөздігі/ Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.; Орысша-қазақша, қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігі / Мемтерминком бекіткен терминдер мен атаулар сөздігі / Құраст. Ш. Құрманбайұлы, С. Сапина. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 352 б.; Атаулар сөздігі. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2004. – 184 б.; «Termincom.kz» электрондық базасы (1971-2020); Ағылшынша-қазақша-орысша сөздік. Журналистика мен коммуникацияға байланысты 1500-ден астам сөз бен термин: оқу-әдістемелік құрал / Құраст.: Д. Баймолда, Р. Ахмет. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 113 б.; Б. Қалдыбай. Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік. Алматы: «Алтын қазына», 1999. – 704 б. және т.б.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері. Зерттеу барысында синтез, индукция, дедукция, статистикалық әдіс, топтастыру, жүйелеу сияқты жалпылингвистикалық әдістермен қатар, аудармадағы морфологиялық трансформация, лексикалық және морфологиялық калькалау тәрізді жекелеген әдіс-тәсілдер, сондай-ақ әлеуметтік лингвистиканың зерттеу тәсілінің бірі – сауалнама әдісі кеңінен қолданылып, оған қатысушылардың жауаптары жүйеленіп, кесте түрінде топтастырылды, ішінара компоненттік талдау әдісі де пайдаланылды. Сонымен бірге, зерттеу барысында терминдер мағынасын айқындау мақсатында қисынды-тілдік талдауға негізделген дефинициялық, бір терминжүйеде орын алатын бірліктердің формалды парадигмаларын құрылымдау әдістері, терминнің мәтіндегі қолданыс ерекшелігін анықтауда: мәтіннен терминге қарайғы (мәтінді терминологиялық талдау) және терминнен мәтінге қарай (терминнің мәтіндік талдауы) тәсілдері қолданылды.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері ретінде еліміздегі және шетелдік тілші-ғалымдардың терминология саласы бойынша,

терминжүйе, терминологиялық өріс, терминдерді біріздендіру бағытындағы ғылыми еңбектері басшылыққа алынды. Терминология саласына қатысты қазақ тіл білімінің темірқазығы А. Байтұрсынұлынан бастап, Қ. Жұбанов, Е. Омаров, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, С. Бәйішев, Б. Бірімжанов, І. Жарылғапов, Ә. Қайдар, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздық, А. Әбдірахманов, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, А. Алдашева, Б. Момынова, Е. Әбдірәсілов, Қ. Есенова, С. Исақова, Қ. Айдарбек, А. Азаматова, А. Ахметбекова және т.б., сондай-ақ орыс және шетел ғалымдары А.А. Реформатский, Д.С. Лотте, Г.О. Винокур, В.М. Лейчик, К.Я. Авербух, В.П. Даниленко, С.В. Гринев-Гриневиц, Л.А. Капанадзе, А.В. Суперанская, Н.Н. Мелех, О.А. Алимуратов, М.Г. Павлова, D. Vestnik, O. Jesperson, T. Sue Atkins, M. Rundell, Juan C. Sager, W. Oodenough, F. Lounsbury, V. Adams, O. Akhmanova, H. Marchand, S. Colen, K. Guinagh, E. Martin және т.б. ғылыми еңбектері қолданылды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Қазақ тіліндегі телевизиялық журналистика терминдерін зерттеу барысында алынған нәтижелер мен ұсыныс-тұжырымдар қазіргі қазақ тілінің терминологиясы мен терминографиясының теориялық мәселелерін шешуде, оның негізгі қағидаттарын айқындап, жаңа мәліметтермен толықтырады деп санаймыз. Зерттеу жұмысы барысында қолданылған әдіс-тәсілдер негізінде алынған тұжырымдар терминология, терминография бойынша ғылыми еңбектер жазуға қажетті материалдар ретінде, өндірістік семинарлар мен салалық кәсіби біліктілігін арттыру курстарының әдістемелік құралдарын әзірлеуде, тренинг-интенсивте, интерактив-иллюстрация платформаларын жасауда, телевизия саласына қатысты онлайн сөздіктер жобасын іске асыруда ғылыми негіз ретінде қолдануға болады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеудің нәтижелері негізінде қазақ тіліндегі телевизиялық журналистика саласының (www.qaztvtermin.kz) онлайн сөздігі жүзеге асырылады. Салалық бағыттағы электрондық сөздік интернет кеңістіктегі қазақ тіліндегі сапалы әрі сауатты контент жасауға зор септігін тигізеді. Әрі онлайн сөздік жұмысы мемлекеттік тілдегі салааралық терминологияның дамуына едәуір пайдасы болады деп күтілуде. Отандық телевизиялық журналистика сөздігі күнделікті өмірде, медиа саласында, техника мен технология терминдерінің бірізділігін қалыптастыруға әсер етеді, сондай-ақ сала мамандарының басын қосатын кәсіби платформа қызметін де қоса атқарады (талқылау, вакансия, ұсынымдар алаңы т.с.с.). Сонымен қатар аталған сөздік алпыс жылдан астам тарихы бар телевизия саласына қатысты зерттеу жұмыстары, танымдық-ақпараттық материалдар, лингвистикалық еңбектер, телеарна «тіліне» қатысты емле ережелері, масс-медиаға қатысты шешімдер жәнет.б. қамтылатын электрондық ресурс ретінде қызмет етеді.

Зерттеу жұмысының жаңалығы. Қазақ телевизиялық журналистика терминдері тұтастай әрі жүйелі түрде қазақ тіл білімі саласында алғаш рет зерттелініп отыр. Жаһандану үрдісінің талаптарына сай тележурналистика терминдерінің дамуы мен қалыптасуын зерттей отырып, оны бір жүйеге

келтіруге ұмтылыс жасалды. Телевизиялық журналистика терминдері сұрыпталып, бірінші рет ғылыми тұрғыдан талдау жасалынды. Кеңес кезеңінен бері дамып келе жатқан телевизия салсына қатысты шыққан сөздіктер мен оқулықтардағы терминдерге сипаттама беріліп, талданды.

– жұмыс үдерісінде қолданылған қазақ сөздері мен орыс тілінен енген терминдер санына байланысты сапалық әрі сандық талдау жүргізілді;

– кәсіби сала мамандарының сөйлеу кезінде айтылған терминдер бірнеше топқа жіктелді (орыс тілінен енген; еуропа тілінен орыс тілі арқылы енген; гибрид терминдер; орыс тіліндегі терминдердің қазақ тілі заңдылығы бойынша жасалған терминдер және т.б.);

– салалық сөздіктердің қазақша-орысша және орысша-қазақша нұсқасында қамтылған телевизиялық журналистика терминдерінің сандық көрсеткіші сәйкес келмеуінің себептері анықталды;

– қазақ тележурналистикасында қолданылып жүрген тіркесті терминдердің «Termincom.kz» электрондық базасында тіркелген, яғни Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен баламаларымен, салалық терминологиялық сөздіктерде берілген аудармаларымен сәйкес келмейтіндігі анықталды

– орыс тіліндегі тіркесті терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына қатысты мәселелерге лингвистикалық талдау жүргізілді, себептерін нақтыланды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Телевизиялық журналистика саласының терминологиялық қорының әлеуетін оның сапалық көрсеткіші тұрғысынан жүргізілген тәжірибелік-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасалды:

– тележурналистика саласының терминдер жүйесі – ұлттық терминологияның ауқымды әрі жаңа саласы саналғанымен, ғасырға жуық тарихы бар телевизияның арнаулы кәсіби тілі қалыптасып, телевизиялық журналистика «дыбыс – бейне – сөз» үштағанынан тұратын синкретті сала болғандықтан, аталған сала мамандарының кәсіби іс-әрекетінің күрделілігі мен көпаспектілігіне байланысты сөйлеу коммуникациясы формаларының айтарлықтай өзгергіштік ерекшеліктерімен сипатталады;

– тележурналистика саласында қолданылатын қазақ терминдері мен орыс тілінен енген терминдер сандық және сапалық жағынан ерекшеленеді. Қазақ тіліндегі бес бағдарлама талдау нәтижесі: жалпы 991 термин қолданылған, оның ішінде 571 ұлттық тіл негізінде, орыс тілді термин саны – 256, еуропа тілдеріне 164 термин тиесілі. Сала мамандарының жұмыс барысында орыс не ағылшын тіліндегі терминдерді, оралымдарды, тіркестерді қолдану көрсеткіші бірте-бірте «қазақылану» үдерісі жүріп жатқанын көрсетеді. Белгілі бір уақыттан соң, орыс тілінен калькаланған қазақ тіліндегі сөздердің әлеуеті күшейе түсіп, белсенді түрде қолданылып, бірте-бірте шет тілдегі нұсқасын ығыстыра бастайтыны анықталды;

– телевизия табиғатынан туындайтын қазақ тележурналистикасының терминдер жүйесінің басқа салалық терминдерден айтарлықтай айырмашылықтары бар: тележурналистика терминдерінің көпшілігі ұлттық

терминжасам негізінде жасалған тілдік бірліктер болғандықтан, жасалу жолдары біркелкі деңгейде кездеспейді. Қазақ тележурналистика саласы терминологиясының лексикалық қоры, негізінен, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер көмегімен жасалған сөздер және кірме сөздердің есебінен толығып отырғаны анықталды. Зерттеу жұмысында қарастырылған 1000 жуық терминдердің 26,2%-і морфологиялық әдіспен қалыптасқан терминдері екені айқындалып, осы сала терминжасамында морфологиялық-синтетикалық тәсілінің үлесі зор деген қорытынды жасалды. Ал синтаксистік тәсілмен жасалған терминдердің үлесі – 22,6%-ті құраса, кірме сөздердің пайыздық көрсеткіші 50,7%-ті құрайды.

– қазақ тележурналистикасында қолданылып жүрген тіркесті терминдердің «Termincom.kz» электрондық базасында тіркелген, яғни Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен баламаларымен, салалық терминологиялық сөздіктерде берілген аудармаларымен сәйкес келмейтіні айқындалып, орыс тіліндегі тіркесті термин қазақ тіліне әртүрлі қосымшалы тіркесті термин түрінде аударылғанда олардың әрқайсысының өзіндік жеке мағынасы болады (жарнамалық мәтін, жарнама мәтіні, жарнама мәтін), бұл қазақ тіліндегі қосымшалардың терминжасамдық ерекшеліктеріне байланысты деп санаймыз.

Зерттеудің талқылануы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және практикалық конференцияларда 7 ғылыми мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде Скопус (Scopus) мәліметтер базасында 1 мақала, халықаралық конференциялар жинағында 2 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 4 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, 10 кестеден, 23 суреттен және А, Ә, Б, В, Г қосымшасынан тұрады.